

Історико-політичні проблеми сучасного світу:
Збірник наукових статей. – Чернівці:
Чернівецький національний університет,
2016. – Т. 33-34. – С. 353-368

Modern Historical and Political Issues:
Journal in Historical & Political Sciences. – Chernivtsi:
Chernivtsi National University,
2016. – Volume. 33-34. – pp. 353-368

УДК: 323.2 (470+571)

© Наталія Ротар¹

Політичні механізми інтеграції російського націоналізму в політичний простір Автономної Республіки Крим

У статті визначено особливості та структура політичних механізмів інтеграції російського націоналізму у політичний простір Автономної Республіки Крим упродовж 1991–2014 рр. Доведено, що політичну стратегію інтеграції в політичний простір української автономії російський націоналізм будував на принципах формування керованої сукупності акторів і суб'єктів регіонального політичного процесу та громадянського простору й інкорпорації своїх агентів впливу до інститутів політичної влади АРК. Обґрунтовано, що сутність політичної складової стратегії діяльності російського імперського націоналізму в Криму полягала у створенні на основі російської національної меншини (за статусом) самостійного етносоціального організму з претензією на власне державно-територіальне утворення.

У висновках наголошується, що структурно, процес використання політичних механізмів інтеграції російського націоналізму в АРК представлений у вигляді трьох послідовних етапів. На першому етапі були визначені політичні цілі російського націоналізму в Криму, які мали імперський характер, тож передбачали окреслення ключових напрямів та системи організаційних заходів, які були зорієнтовані у політичну, економічну, етнонаціональну, соціокультурну та інформаційну сфери життєдіяльності кримського півострова. На другому етапі на рівні політичних інститутів Російської Федерації була вироблена система виперджувальних ініціатив, спрямованих на ослаблення впливу інститутів політичної влади України на території автономії та сукупність тактичних прийомів, що дозволяли оперативно реагувати на фактичні (хоча і нечисленні) виклики проукраїнських ініціатив. На третьому етапі була сформована система дієвих механізмів лобіювання, інституціональної взаємодії, форм, методів та прийомів відтворення смислів російського імперського націоналізму в АРК на рівні всіх рівнів даного соціального простору – політичному, етнонаціональному, соціокультурному та економічному.

Ключові слова

Автономна республіка Крим, Російська Федерація, російський націоналізм, політична інтеграція, механізми інтеграції, політичні смисли.

Political Mechanisms of the Integration of Russian Nationalism into Crimea's Political Area

In the article the author defined the peculiar properties and structure of the political mechanisms for the integration of Russian nationalism into Crimea's Political Area in 1991-2014. It is proved that Russian nationalism formed a political strategy of integration into the political space of the Ukrainian autonomy on the principles of creating a manageable set of actors and subjects of the regional political process and civil space, as well as the incorporation of its agents of influence into the institutions of political power of the ARC. It is substantiated that the essence of the political component of the strategy of the activities of Russian imperial nationalism in the Crimea consisted in the creation on the basis of the Russian national minority (by status) of an independent ethno-social organism with a claim to its own state-territorial formation.

In the conclusions, the author notes that structurally, the process of using the political mechanisms for the integration of Russian nationalism in the ARC is presented in three consecutive stages. At the first stage, the political goals of Russian nationalism in the Crimea were identified, which were of an imperial nature, and therefore included the definition of key directions and a system of organizational

¹ Доктор політичних наук, професор кафедри політології та державного управління, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Україна, Email: n.rotar@chnu.edu.ua

measures that were oriented toward the political, economic, ethno-national, sociocultural and information spheres of life in the Crimean peninsula. At the second stage, the political institutes of the Russian Federation developed a system of advanced initiatives aimed at weakening the influence of the institutions of Ukraine's political power on the territory of the autonomy and a set of tactical methods that enabled them to react quickly to the actual challenges of pro-Ukrainian initiatives. At the third stage, a system of effective mechanisms of lobbying, institutional interaction, forms, methods and methods of reproducing the meanings of Russian imperial nationalism in the ARC at the level of all levels of the given social space – political, ethnonational, socio-cultural and economic – was formed.

Keywords

Autonomous Republic of Crimea, Russia, Russian nationalism, political integration, integration mechanisms, political meanings.

Постановка проблеми. Визначаючи основні риси стратегії діяльності російського націоналізму в політичному просторі Автономної Республіки Крим, варто зважати на те, що за характером вона була стратегією політичної діяльності з двома типовими рисами для такого виду стратегій, зокрема виразний, подекуди конфліктний процес артикулювання інтересів, для якого характерна орієнтація на «балансування, регулювання та оптимізацію існуючої сукупності інтересів»² з метою реалізації політичних інтересів автора стратегії; управління інтересами, потребами, цінностями та відносинами в процесі взаємодії з контрагентом з метою досягнення політичних цілей в умовах дефіциту влади. Реалізація політичної стратегії відбувається тільки у взаємодії з тими акторами, від яких залежить вирішення поставлених завдань. Саме тому, політичну стратегію інтеграції в політичний простір української автономії російський націоналізм будував на принципах формування керованої сукупності акторів і суб'єктів регіонального політичного процесу та громадянського простору й інкорпорації своїх агентів впливу до інститутів політичної влади АРК.

Зважаючи на те, що російський імперський націоналізм самопозиціонується як (1) релігійний, «а точніше, православний, месіанський»; (2) нерозривно пов'язаний з простором («не кров, не етнос, не фенотип, і навіть не культура є для росіян фактором, за яким вони дізнаються «своїх». Росіяни ... чутливі до простору. ... Можна стверджувати, що російський націоналізм є значною мірою націоналізмом геополітичним»); (3) інтегруючий, всеохоплюючий і універсальний («російський етнос є етносом відкритим, що вбирає в себе всіх, хто хоче до нього вступити. Росіяни – свого роду «євразійські римляни», які об'єднують різні народи і мови своїм особливим релігійно-просторовим світорозумінням і світосприйняттям»); (4) традиційно обцивільний («передбачає необхідність соціального об'єднання, соборності нації в її колективному «домобудівництві»³, механізми його інтеграції в політичний простір Автономної Республіки Крим формувалися навколо саме цих смислових ідентифікаційних ознак.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемам націоналізму – етнічного та політичного – в сучасній політичній науці присвячено чимало наукових досліджень, оформлених у наукові школи та напрями. У даному дослідженні поняття російський націоналізм використовується в розумінні, закладеному Емілем Паїним («імперський націоналізм» як поєднання націоналізму та імперської свідомості⁴) та операціоналізованих колективом норвезьких дослідників під керівництвом Хельге Блаккісурда⁵. *Чиєю? Еміля Паїна чи даного дослідження. А відповідно де завдання!!! Його метою є* визначення особливостей та структури політичних механізмів інтеграції російського націоналізму у політичний простір АРК упродовж 1991–2014 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Джерелами політичного механізму інтеграції російського націоналізму у політичні процеси в АРК є дискурс «повернення Криму» в російсь-

² de Figueiredo, J. M. (2009). Integrated Political Strategy, *Strategic Management*, vol. 26, p. 472.

³ Иванов, А. (2012). Русский национализм: идеология и политическое воплощение, *Честь и верность*, № 2, режим доступу: <http://rus-order.com/Media.aspx> (дата перегляду 15 березня 2016).

⁴ Паин, Э. А. (2015). Имперский национализм (возникновение, эволюция и политические перспективы в России), *Общественные науки и современность*, № 2, с. 54–71.

Паин Э. А. (2003). Между империей и нацией. Модернистский проект и его традиционалистская альтернатива в национальной политике России, М., Фонд «Либеральная миссия».

⁵ Blakkisrud, Y. (ed.) (2016) *The New Russian Nationalism: Imperialism, Ethnicity, Authoritarianism, 2000–2015*, Edinburgh, Edinburgh University Press.

кій політиці, в рамках якого можна виокремити чотири основних етапи, безпосередньо пов'язаних із суспільно-політичними процесами, що відбувалися на території півострова: перший етап (1991 – лютий 1994 рр.) – етап політико-правової ідентифікації Криму; другий етап (березень 1994 – 1998 рр.) – етап повернення Криму у правове поле України; третій етап (1999–2004 рр.) – етап повернення Криму у політичне поле України; четвертий етап (2005–2014 рр.) – етап конкуренції стратегій політичного розвитку Криму. Для кожного з цих етапів характерним є фокусування уваги російського імперського націоналізму на достатньо чітко окресленому колі проблем, які артикулювалися у російському політичному дискурсі.

Особливостями формування дискурсу «повернення Криму» в російській політиці на першому етапі було те, що офіційне визнання відсутності взаємних територіальних претензій з боку Росії та України супроводжувався постійною присутністю кримської проблеми в офіційній риторичній російських політиків. Зокрема, під час обговорення Верховною Радою Росії Договору між РРФСР та УРСР, підписаного Б. Єльциним та Л. Кравчуком 19 листопада 1990 р., у якому йшлося про те, що «сторони визнають та поважають територіальну цілісність РРФСР та УРСР в нині існуючих в рамках СРСР кордонах»⁶, Міністр закордонних справ Росії А. Козирєв зауважив, що йшлося про ситуацію існування СРСР, тому дане формулювання дає можливість внесення коректив у випадку зміни даної ситуації⁷. Проте, після розпаду СРСР, навіть на тлі різких заяв прес-секретаря Б. Єльцина П. Воцанова⁸, Росія не висувала територіальних претензій незалежній Україні, так само претензії не були висунуті під час підписання документів про створення СНД.

У публічний дискурсивний простір російської політики проблема Криму була перенесена від часу необхідності практичного вирішення питань, пов'язаних з перебуванням Чорноморського флоту на території України. Своєрідним початком офіційного обговорення проблеми «повернення Криму» можна вважати рекомендації голови комітету зовнішніх зносин та зовнішньоекономічних зв'язків В. Лукіна голові Верховної Ради Російської Федерації Р. Хасбулатову. В. Лукін запропонував поставити територіальну належність Криму до України під сумнів в разі, якщо Україна не піде на поступки в питаннях Чорноморського флоту: «українські лідери будуть поставлені перед дилемою: або погодитися з передачею флоту та його бази Росії, або статус Криму, як частини України, буде піддано сумнівам»⁹ 23 січня 1992 р. Верховна Рада Російської Федерації прийняла резолюцію про необхідність розгляду парламентською комісією питання про конституційність акту 1954 р.¹⁰, а 6 лютого того ж року створила спеціальну комісію з вивчення обставин передачі Криму Україні у 1954 р.

Упродовж 1992–1994 рр. представники всіх ідеологічних течій російської політики висловлювалися на користь активних дій у справі «повернення Криму» до складу Росії – А. Собчак, мер Санкт-Петербурга: «Крим ніколи не належав Україні», «у України немає правового та морального підґрунтя висувати претензії на Крим»¹¹; С. Станкевич, державний радник РФ: акт 1954 р. «немає під собою жодного правового підґрунтя»¹²; В. Іванов, депутат Держдуми РФ, ЛДПР: «У зв'язку з розвитком подій і в Криму ... стало зрозуміло, що використовуючи ті методи, які ми використовуємо, ми не вирішимо ці питання – вони нас «вирішать»¹³. Характер ви-

⁶ Україна. Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою (1990), *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, № 49, ст. 637.

⁷ Верховный Совет РСФСР (1990). Выписка из стенограммы заседания 2-й сессии Верховного Совета РСФСР, 42 совместного заседания Совета Республики и Совета Национальностей 22 ноября 1990. В: *Россия, Крым и город русской славы Севастополь. Документы и материалы 1783 – 1996* (1996), М, с. 89–90.

⁸ Kuzio, T. (2007). *Russia – Crimea – Ukraine: Triangle of conflict*, Stuttgart, Ibidem-Verlag, p. 15.

⁹ Цит за: Slchanyk, R. (1992) *Ukrainian-Russian Confrontation over the Crimea*, *RFE/RL Reaserch Report*, 21 February, p. 27.

¹⁰ Верховный Совет РСФСР (1992). О продолжении работы по изучению правовой обоснованности решений Президиума ВС СССР от 19 февраля 1954 г. и ВС СССР от 26 апреля 1954 г. о выведении Крымской области из состава РСФСР». Постановление ВС РФ от 06.02.1992 N 2292-1, режим доступу: <http://ipravo.info/russia2/law85/636.htm> (дата перегляду 15 червня 2016)

¹¹ Хроника (1992), *Независимая газета*, 22 мая, с. 1–2.

¹² Там само.

¹³ Государственная Дума Российской Федерации (1994). Задание Государственной Думы. Большой зал. 27 мая 1994 года. 10 часов. Председательствует Председатель Государственной Думы И. П. Рыбкин, ре-

словлювань та належність спікерів дискурсу «повернення Криму» до різних політичних та ідеологічних таборів ще раз доводять коректність оцінок російського націоналізму в Криму як імперського націоналізму, коли основним, часом завуальованим, гравцем завжди виступає держава.

Наступні три етапи розгортання дискурсу «повернення Криму» в російській політиці характеризувалися зверненням російських політиків не тільки і не стільки до заперечення політичних рішень 1954 р., скільки фокусуванням уваги кримчан на «несправедливості» дій української влади в Криму та важливості даного регіону для російської політики. Найбільш чітко дана позиція простежувалася у риторичній голові комітету у справах СНД та зв'язкам із співвітчизниками Державної Думи Російської Федерації К. Затуліна, який систематично транслиував базові ідеологеми російського імперського націоналізму: «Парламент України вдруге за останні півроку взявся за ревізію історії Республіки Крим...»; «Гіршого на Україні не могли придумати, коли ображали, принижували волю народу Криму, скасовували конституцію, обраного людьми президента»; «Проливши кілька крапель чорнила в 1956 і 1991 роках для отримання Криму, завойовуючи який Російська Імперія пролила ріки своєї і чужої крові, нинішня Україна під розмови про братерство і дружбу просто намагається Крим «переварити»; «Я відкидаю спроби України і деяких інших держав СНД спокусити нас співучастю в якомусь міжнародному ордені охоронців територіальної цілісності або в новому інтернаціоналі по боротьбі з сепаратизмом»¹⁴. Специфіка кожного з трьох етапів розгортання дискурсу «повернення Криму» визначається силою емоційного навантаження кожної з окреслених ідеологем. Водночас, на четвертому етапі, який розпочався після «помаранчевої революції», особливо відчутними стали тенденції до публічного заперечення діяльності російських громадських організацій в Криму як сепаратистської діяльності та намагання вкласти їх в парадигму іредентизму, що позиціонувався Російською громадою Криму як відображення політики керівництва України, а не результат діяльності російських державних структур чи націоналістичних організацій¹⁵.

Упродовж усіх етапів розгортання дискурсу «повернення Криму», ідеологеми російського імперського націоналізму активно підтримувалися на рівні численних офіційних та неофіційних візитів російських політиків до Автономної Республіки Крим. Найбільш комплексно та систематично діяли мер Москви Ю. Лужков, лідер ЛДПР В. Жириновський та депутат Державної Думи РФ, директор Інституту країн СНД К. Затулін. В. Жириновський неодноразово запрошувався Російською громадою Криму та керівництвом Партії «Руський блок» з метою обговорення питань взаємодії державних органів Російської Федерації з діючими на півострові організаціями російських співвітчизників, які працювали в напрямі консолідації громадськості півострова в «справі зміцнення російсько-українських відносин». Особливо схвально оцінювався представниками Російської громади Криму «внесок, зроблений урядом Москви в зміцненні матеріальної бази Російської громади Криму», наголосивши, що позиції Російській громади в Криму зміцнюються за рахунок підтримки з боку кримських підприємців, що «дозволяє громаді діяти більш масштабно у роботі з населенням»¹⁶. Характер діяльності лідера ЛДПР в АРК визначався як «патріотична позиція», у якій широко йдеться «про гострі проблеми, а головне, пропонуються зрозумілі й чіткі шляхи їх вирішення», тоді як більшість політиків федерального рівня не артикулювали «становища, у якому опинилися наші співвітчизники, які проживають на Україні і в Криму»¹⁷.

жим доступу: <http://www.cir.ru/docs/duma/302/300267?QueryID=5851635&HighlightQuery=5851635> (дата перегляду 15 червня 2016)

¹⁴ Государственная Дума Российской Федерации (1995). Здание Государственной Думы. Большой зал. 22 марта 1995 года, режим доступу: <http://www.cir.ru/docs/duma/302/317061?QueryID=5851645&HighlightQuery=5851645>

¹⁵ Цеков, С. (2009). Крымский сепаратизм – реакция на политику украинской власти [10 августа 2009], режим доступу: <http://www.ruscimea.ru/news.php?point=524> (дата перегляду 16 червня 2016).

¹⁶ Портал русского народа Крыма (2008), *Состоялась встреча Владимира Жириновского с руководителями русской общины Крыма, Крымской республиканской организации партии «Русский блок»*, режим доступу: <http://www.ruscimea.ru/?id=archive/old> (дата перегляду 16 червня 2016).

¹⁷ Портал русского народа Крыма (2004), *Поздравительное письмо Русской общины Крыма в связи с 15-летием Либерально-демократической партии России* [13.12.04], режим доступу: <http://www.ruscimea.ru/tok/ldpr.php> (дата перегляду 4 червня 2016).

К. Затулін артикулював інші ідеологеми російського імперського націоналізму, пов'язані з його геополітичними намірами. Зокрема, напередодні президентських виборів 2004 р. під час візиту до АРК К. Затулін, посилаючись на позиції європейських емісарів: «Так – європейської інтеграції України!», «Ні – вступу України до Євросоюзу!», назвав небезпечними масштаби іноземного, «перш за все західного, впливу на передвиборчий процес»¹⁸. За його словами в Україні зосереджено близько 390 політичних фондів, які отримали 200 млн. доларів для того, щоб змінити геополітичні орієнтації громадян України. Невдовзі МЗС України виразив ноти протесту та заборонив в'їзд на територію України цього російського політика¹⁹.

Ю. Лужков, не висував прямих територіальних претензій до України, але позиціонував АРК у своєму політичному дискурсі як російську територію. Наприклад, політик радив РФ не продовжувати договірні відносини з Україною: «Наслідками, що випливають з виходу Росії з Договору, є визнання проблеми Криму і Севастополя, яка потребує обговорення, а потім і справедливого, в інтересах Росії, рішення на основі міжнародного права і тих базових документів, які приймалися в СРСР по статусу Криму і Севастополя і які були незаконно перекреслені в період особливо гострого ліберального загострення політики. Зрештою, те, що Крим хоче додому, в Росію, не є секретом для жодного політика, соціолога або просто чесно мислячої людини»²⁰. Частина кримських експертів, реагуючи на такі радикальні позиції російської політичної еліти, наголошувала: «Одна справа російськість в культурі і зовсім інше – приєднання до Росії»²¹.

Розгортання російським політикумом дискурсу «повернення Криму», особливо в частині його емоційного навантаження, сформувало в російському суспільстві фактично повну підтримку його основних положень, вкладених в парадигму «імперського націоналізму». Особливо помітною реакція російського суспільства на дискурс «повернення Криму» стала після 2001 р. Саме тоді Крим, за приєднання якого до Росії висловлювалося близько 80 % населення РФ, набуває в масовій політичній свідомості і російській, і кримській, ознак «зони напруженості», характерних для імперського комплексу²². Загалом, у період 2001–2014 рр. ідея приєднання Криму до Росії користувалася високим ступенем підтримки росіян (від 80 до 84 %²³). Більшість схилилася до думки, що робити це треба не шляхом захоплення, а шляхом переговорів з Україною. Проте, сам факт підтримки ідеологем дискурсу «повернення Криму» російським суспільством, який на рівні емоційної складової політичних орієнтацій посилювався атмосферою небувалою істерії, нагнітанням страху, нав'язуванням ідеї, що росіянам в АРК загрожують радикальні українські націоналістичні організації (такої думки у 2013 р. дотримувалося 67%²⁴) призвели до того, що 54 % визнавали законним введення російських військ до українського Криму²⁵.

Водночас, важливими є схвальні оцінки масовою російською свідомістю «повернення Криму» як процесу «збирання російських земель»²⁶ та позиціонування величі Росії як супердержави: «Те, що для демонстрації цієї «величі» підвернувся Крим, – в даному разі історична випадковість. Є й другорядні фактори (хоч їх і видають за основні), що, мовляв, Крим споконвіку вважався нашим, що Хрущов припустився помилки, є милостиві спогади про поїздки до Криму в радянські часи і т. ін. Однак два роки тому ніхто не думав про те, щоб через все це повертати

¹⁸ Портал русского народа Крыма (2004), *Депутат Государственной Думы Российской Федерации Константин Затулин посетил Русскую общину Крыма*, режим доступу: <http://www.ruscrimea.ru/rok/zatulin.php> (дата перегляду 4 червня 2016).

¹⁹ Наприклад, нота МЗС України № 610/23-110-315 від 20 лютого 2007 р., внаслідок якої Затулін К.Ф. був позбавлений можливості в'їзду на територію України для участі в підписанні Протоколу та Програми співробітництва між м Москвою і АРК.

²⁰ Лужков, Ю. (2005) *Россия. Украина. НАТО. Крым*, режим доступу: <http://www.izvestia.ru/comment/article3114624/index.html> (дата перегляду 4 червня 2016).

²¹ Остров (2008), *Автономия Крыма. Вопрос открыт?*, режим доступу: <http://www.ostro.org/general/politics/articles/54531/> (дата перегляду 12 травня 2016).

²² Седов Л. А., (2002) *Общественные настроения в марте 2002 года*, режим доступу: <http://www.levada.ru/2002/04/10/obshhestvennye-nastroeniya-v-marte-2002-goda/> (дата перегляду 3 березня 2015).

²³ Левада-Центр. Аналитический Центр Юрия Левады (2014), *О любви к Крыму*, режим доступу: <http://www.levada.ru/2014/03/18/o-lyubvi-k-krymu/> (дата перегляду 14 березня 2015).

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Левада-Центр. Аналитический Центр Юрия Левады (2014), *10 лет спустя*, режим доступу: <http://www.levada.ru/2014/03/17/10-let-spustya/> (дата перегляду 18 березня 2015).

Крим»²⁷. Тільки 4 % росіян у березні 2014 р. (2 % – у травні 2014 р.) оцінювали дії Росії щодо АРК як «російські імперські амбіції аж до анексії території суміжної держави»²⁸.

Таким чином, дискурс «повернення Криму», ініційований та підтримуваний в інформаційному просторі російським політикумом, у 2012 – 2013 рр. був перенесений за допомогою інструментів маніпуляції та пропаганди в простір масової російської політичної свідомості. Швидко та ефективно сприйняття основних ідеологем дискурсу «повернення Криму» російським суспільством забезпечувалося наявністю апробованих механізмів інтеграції та стратегій діяльності російського імперського націоналізму в Автономній Республіці Крим.

Попри активний дискурс «повернення Криму» в середовищі російського політикумі, перші офіційні документи, що ідеологічно будувалися на цій ідеї були ухвалені у 1993 р. У липні 1993 р. Верховна Рада Російської Федерації за дорученням з'їзду народних депутатів Російської Федерації ухвалила постанову «Про статус міста Севастополя», першим пунктом якої «підтверджувався російський статус міста Севастополя в адміністративно-територіальних кордонах міського округу станом на грудень 1991 року»²⁹. Постановою також передбачалося фінансування відповідних статей бюджету Севастополя Центральним банком Росії та правове закріплення у Конституції Російської Федерації федерального статусу міста³⁰. Таке рішення російських парламентарів повністю суперечило зобов'язанням, які взяла на себе Росія за двосторонніми угодами, зокрема Договором від 19 листопада 1990 р., відповідно до якого сторони визнають та поважають територіальну цілісність одна одної³¹. Постійним представником України при ООН В. Батюком на рівні цієї міжнародної організації були поширені заяви Президента України Л. Кравчука³² та Міністра іноземних справ А. Зленка³³, у яких такі кроки Росії розцінювалися як відкрите втручання у внутрішні справи України та замах на її територіальну цілісність.

Паралельно, на півострові розгорнулася кампанія на підтримку рішень російського парламенту. Так, нелегалізованим у порядку, встановленому Законом України «Про об'єднання громадян», «Фронтом національного порятунку» у Севастополі були проведені збори городян у форматі народного віча. Народне віче всупереч чинному законодавству привласнило собі функції представницького органу місцевого самоврядування, формуючи протизаконну паралельну структуру інститутів влади, першим серед яких стала «російська народна рада м. Севастополя».

²⁷ Левада-Центр. Аналитический Центр Юрия Левады (2014), *Ментальна яма*, режим доступу: <http://www.levada.ru/2014/06/04/mentalnaya-yama/> (дата перегляду 4 травня 2015).

²⁸ Левада-Центр. Аналитический Центр Юрия Левады (2014), *Ситуация в Украине: оценки, ожидания, перспективы. Пресс-выпуск Левада-Центра*, режим доступу: <http://www.levada.ru/2014/05/30/situatsiya-v-ukraine-otsenki-ozhidaniya-perspektivy/> (дата перегляду 4 травня 2015).

²⁹ Верховный Совет РСФСР (1993). Постановление Верховного Совета Российской Федерации «О статусе города Севастополя» от 9 июля 1993 года № 5359-1, режим доступу: <http://russia.bestpravo.ru> (дата перегляду 22 квітня 2015).

³⁰ Постійний представник Російської Федерації при ООН у заяві від 19 липня 1993 р. зауважив, що постанова Верховної ради РФ «розходиться з лінією Президента та Уряду Російської Федерації на реалізацію інтересів Росії у питаннях Чорноморського флоту» та є «емоційно-декларативною акцією» (Российская Федерация (1993). Письмо Постоянного представителя Российской Федерации при Организации Объединенных наций на имя Председателя Совета Безопасности ООН постоянного представителя Российской Федерации при ООН В. Воронцова [19 июля 1993 р.], режим доступу: www.un.org/russian/document/scaction/1993/ (дата перегляду 22 квітня 2015).

³¹ Верховна Рада України (1993). Постанова Президії Верховної ради України «Про заяву Президії Верховної Ради України про постанову Верховної ради Російської Федерації від 9 липня 1993 року «Про статус міста Севастополя» від 10 липня 1993 року № 3375-XII, режим доступу: rada.gov.ua/laws/show/3375-12?test=XX7MfyrCSgkyeyGIZiYcZUaEH14Y2s80msh8Ie6 (дата перегляду 11 червня 2015).

³² Украина (1993). Письмо Постоянного представителя Украины при Организации Объединенных Наций на имя Председателя Совета Безопасности ООН. Текст Заявления Президента Украины Л. Кравчука [13 июля 1993 года], режим доступу: www.un.org/russian/document/scaction/1993/ (дата перегляду 11 червня 2015).

³³ Украина (1993). Письмо Постоянного представителя Украины при Организации Объединенных Наций на имя Председателя Совета Безопасности ООН. Письмо Министра иностранных дел Украины на имя Председателя Совета Безопасности [14 июля 1993 года], режим доступу: www.un.org/russian/document/scaction/1993/ (дата перегляду 11 червня 2015).

Положенням про діяльність вона наділялася антидемократичним правом здійснювати контроль за діяльністю місцевих органів представницької та виконавчої влади, закликала відкликати законно обраних до Верховної Ради України народних депутатів від Криму та провести вибори до російського парламенту. Про популярність таких ідей серед населення Криму свідчать результатами соціологічного дослідження, проведеного науковцями Стенфордського університету під керівництвом Я. Бреммера, у якому для вивчення самопочуття росіян як етнічної меншини в Україні у 1993 р. були опитані 2100 мешканців Києва, Львова та Сімферополя. Результатами дослідження зафіксовано, що українці та росіяни Криму мали різну громадянську самоідентифікацію: 59 % етнічних росіян, на відміну від 79 % етнічних українців, не мали наміру ставати громадянами України³⁴, що вказує про орієнтацію більшої частини росіян Криму на повернення півострову до Росії або його державного унезалеження.

Засудження заяв парламенту Російської Федерації щодо Криму на рівні ООН у поєднанні з «суспільним запитом» росіян Криму на політичну підтримку, призвело до того, що Росія змінила характер діяльності в Криму, та окрім підтримки проросійських регіональних політиків, розгорнула два великих політичних проекти – «русский мир» та Програма підтримки співвітчизників. Зауважимо, що жоден з них не визначав населення Криму єдиною цільовою аудиторією, проте воно було її важливим сегментом.

У Криму «русский мир» позиціонувався як «соціокультурний, у найширшому сенсі, проект, реалізований російським народом спільно з іншими народами, втягненими в реалізацію даного проекту»³⁵. Наділяючи Автономну республіку Крим ознаками частини «русского мира», російський імперський націоналізм активно послуговувався власно розробленими історичними моделями розвитку півострова. Позиціонуючи Росію як «соціокультурного лідера», зміст процесу активного включення Криму до сфери російських геополітичних інтересів визначався як стійке чергування періодів у системі «розорення регіону – перетворення регіону відповідно до привнесених нових стандартів» як хвилі засвоєння (відливи – приливи), цикли перетворення (розорення – засвоєння) та соціокультурний маятник (руйнування – створення)³⁶. Згідно даної історичної моделі, у 1991 р. в Криму розпочався етап українського соціокультурного засвоєння у фазі руйнування: «у соціокультурному сенсі для нього характерна українізація, в економічному – деградація та стагнація, в демографічному – старіння»³⁷. Тож реальним виходом для росіян вбачався не шлях формування нової російської нації, у вузькому, етнічному сенсі, а у «збереженні усього того позитивного, що було в російській імперській тотожності»³⁸.

Прихильники «русского мира» в Криму, оцінюючи Росію як функціонуючу соціокультурну систему, підтримували її зацікавленість у збереженні кримської автономії за територіальною, а не етнічною ознакою. Для «русского мира» ставка на неетнічну природу державності в Криму була викликана тим, що по-перше, за допомогою історичних та культурно-ідеологічних даних довести коріння та першість російського етносу на кримській території було достатньо проблематично; по-друге, право на етнічну автономію було артикульоване кримськотатарською частиною населення автономії, керівництво якого, на думку проросійських громадських організацій «культивувало антиросійські настрої»³⁹.

На думку С. Цекова, основна роль в інтеграції «русского мира» належала Уряду Москви, який проявив ініціативу в справі створення Міжнародної Ради російських співвітчизників, здійснював фінансування діяльності Ради та був організатором заходів для російських співвітчизників в різних країнах світу, зокрема і з України⁴⁰. Про наполегливість та ступінь проникливос-

³⁴ Руба, В. (1993). Росіянам в Україні живеться непогано, але ..., *Вісті з України*, № 2, 7–13 січня, с. 2.

³⁵ Габриелян, О. А. (2004). О феноменологии Русского Мира. В: *Сборник материалов научно-практической конференции «Крым в контексте русского Мира: язык и культура», посвященной 205-й годовщине со дня рождения А. С. Пушкина*, Симферополь, Таврия, 2004, с. 23.

³⁶ Там само, с. 27.

³⁷ Там само, с. 29.

³⁸ Там само, с. 14.

³⁹ Филатов, А. С. (2004). Российский социокультурный фактор на Украине и в Крыму. *Сборник материалов научно-практической конференции «Крым в контексте русского Мира: язык и культура», посвященной 205-й годовщине со дня рождения А. С. Пушкина*, Симферополь, Таврия, 2004, с. 51.

⁴⁰ Портал русского народа (2004). *Столица нашей Родины – Москва объединяет соотечественников*, режим доступу: <http://www.ruscrimea.ru/all/stolica.php> (дата перегляду 18 травня 2016).

ті впливу ідеологем «русского мира» вказує той факт, що С. Цеков називав Москву «столицею нашої батьківщини»⁴¹, ігноруючи як власну громадянську належність, так і легальну діяльність у політичному просторі України.

Поширення ідеологем «русского мира» в АРК сформувало в масовій політичній свідомості кримських росіян готовність до сприйняття системних заходів програми підтримки співвітчизників, яка здійснювалася за рахунок державного бюджету Російської Федерації.

Реалізація програми підтримки співвітчизників в Криму найбільш активно здійснювалася Федеральним агентством у справах Співдружності незалежних держав, співвітчизників, що проживають за кордоном, та з міжнародного гуманітарного співробітництва (далі – Росспівробітництво) через Міжнародну раду російських співвітчизників (створена у 2001 р.), яка концентрувала свої зусилля задля консолідації російської діаспори, координації діяльності громадських об'єднань і організацій співвітчизників в інтересах збереження етнічної ідентичності, національно-релігійної самобутності, духовної та культурної спадщини корінних народів Росії; сприяння формуванню єдиного російського культурного, інформаційного і освітнього простору в інтересах зміцнення російської діаспори, посилення її міжнародних позицій; залучення на історичну Батьківщину інтелектуальних, економічних і фінансових ресурсів російських співвітчизників, які проживають за кордоном та виховання співвітчизників в дусі любові до своєї Вітчизни, поваги до його історії і традицій, національних звичаїв і культури інших народів⁴². Окреслені завдання Міжнародної ради російських співвітчизників чітко вказують на те, що росіянам Криму пропонувалося опанувати реакціями на маркери ідентифікації з політичним простором Росії, засвоїти модель російської громадянської ідентичності. Такі інструменти політичного механізму стратегії інтеграції російського націоналізму в політичний простір Криму фактично були зорієнтовані на формування російських за суттю громадян на території України.

На федеральному рівні інструментами підтримки співвітчизників до 2002 р. були Урядова комісія у справах співвітчизників, Управління у справах співвітчизників при МЗС, Рада співвітчизників при Державній Думі, Відділ по роботі зі співвітчизниками при адміністрації Президента РФ. Після державно-адміністративної реформи, єдиним федеральним органом з підтримки співвітчизників залишився Росспівробітництво при Міністерстві закордонних справ РФ.

На підставі Угоди між Урядом Російської Федерації і Кабінетом Міністрів України «Про заснування та умови діяльності інформаційно-культурних центрів» від 27 лютого 1998 р.⁴³ у м. Сімферополь в червні 2012 р. було створено та активно функціонувало представництво Росспівробітництва – відділення Російського центру науки і культури, яке фактично агрегувало ті всі попередні зусилля російського імперського націоналізму по формуванню комплексу смислів, характерних для політичної свідомості «російських співвітчизників». Концентруючи зусилля на виконанні державних російських програм допомоги співвітчизникам, пріоритетними в Криму були програми з набору студентів до російських вишів та організація короткострокових ознайомлювальних поїздок молодих представників політичних, громадських, наукових і ділових кіл за програмою «Нове покоління»⁴⁴.

Суттєвий вплив на формування проросійських орієнтацій серед кримчан здійснювала Міжнародна Рада російських співвітчизників, створена під егідою Уряду Москви в жовтні 2002 р.

⁴¹ Портал русского народа (2004). *Столица нашей Родины – Москва объединяет соотечественников*, режим доступу: <http://www.ruscimea.ru/all/stolica.php> (дата перегляду 18 травня 2016).

⁴² Международный совет российских соотечественников (2003). *О нас. Международный совет российских соотечественников (МСРС) – единственное всемирное объединение организаций российских соотечественников, включающее в свои ряды 137 организаций из 52 стран мира*, режим доступу: <http://jm15.nebor1.2ac3d.spectrum.myjino.ru/about-us> (дата перегляду 13 березня 2016).

⁴³ Кабінет Міністрів України (1999). Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської Федерації про заснування та умови діяльності інформаційно-культурних центрів. Угоду ратифіковано Законом № 583-XIV від 08.04.99, режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_090 (дата перегляду 13 березня 2016).

⁴⁴ На підставі рішення Президента Росії і відповідно до встановленого порядку скасування представництва Росспівробітництва в м. Сімферополь було здійснено 1 серпня 2014 р. «у зв'язку з входженням Республіки Крим до складу Російської Федерації» (Россотрудничество (2014). *Закрывается представительство Россотрудничества в Крыму*, режим доступу: <http://prev.rs.gov.ru/press/news/2257> (дата перегляду 13 березня 2016).

На її першій конференції у 2004 р. були затверджені основні напрями діяльності та обрані керівні органи, до яких увійшов голова Російської громади Криму, депутат Верховної Ради Криму С. Цеков⁴⁵.

Напередодні Всесвітнього конгресу співвітчизників у квітні 2006 р., у Державній Думі Російської Федерації відбулися парламентські слухання на тему «Захист прав співвітчизників за кордоном: стан законодавства та перспективи його вдосконалення», в ухвалі яких зафіксована необхідність вироблення заходів, спрямованих на прирівнювання прав співвітчизників, що не мають російського громадянства, до прав громадян Російської Федерації, що проживають за кордоном⁴⁶. Однією з основ та елементом системи аргументації стала позиція, сформована та поширювана в російських академічних колах стосовно того, що в Криму сформувалася макроетнічна ідентичність росіян: «її поділяють не тільки росіяни за походженням, але і багато українців, білорусів, євреїв, греків, поволзьких татар ... Для них історичні символи гордості та російська мова більш привабливі, ніж нав'язувана українська ідентичність. Тим більше, що українська ідентичність мала підкреслено етнічний характер»⁴⁷.

Виступаючи вже на Всесвітньому конгресі співвітчизників у жовтні 2006 р., К. Шуров (голова Російської общини України) зауважив, що в АРК активно реалізується проект з розвитку «нашої [Н. Р.] інформаційної системи на Україні. ... ми зможемо створити оціночне інформаційне поле, і отримувати інформацію ви будете не зі слів української влади, а з наших уст»⁴⁸. Ця ідея була підтримана та розгорнута у пункті шостому Резолюції Всесвітнього конгресу співвітчизників, яким визначалося, що розвиток та вдосконалення системи інформаційного забезпечення співвітчизників є пріоритетним завданням російської політики: «Її базовими конструкціями могли би стати глобальний Інтернет-портал, спеціальний друкований орган для співвітчизників, а також три-чотири регіональних журнали, поряд з випуском та поширенням вже існуючих в різних країнах друкованих видань. ... Звернутися до керівництва ВДТРК, Першого каналу, ІТАР-ТАСС, РІА «Новини», «Голосу Росії» з проханням про підготовку адресних теле- та радіопрограм для співвітчизників за кордоном»⁴⁹.

Учасники конгресу ухвалили рекомендації державним органам суб'єктів Російської Федерації, у яких пропонували (1) розробляти регіональні (територіальні) програми підтримки співвітчизників, що проживають за кордоном та здійснювати їх фінансування; (2) укладати угоди з адміністративно-територіальними одиницями зарубіжних країн, у яких передбачати сприяння національно-культурним автономіям, у яких компактно проживають етнічні росіяни; (3) сприяти встановленню господарських зв'язків з підприємствами в інших державах, на яких працюють переважно співвітчизники; (4) сприяти отриманню співвітчизниками середньої та вищої профільної освіти, підвищення кваліфікації, зокрема в аспірантурі та докторантурі, у навчальних закладах та науково-дослідницьких інститутах регіонів Росії, що передбачають вивчення російської історії та російського культурного надбання; (5) надавати громадянство Росії за спрощеною процедурою кваліфікованим працівникам; (6) розвивати культурні, наукові, молодіжні, спортивні зв'язки, сприяти створенню на місцевому радіо, особливо на прикордонних територіях, постійних передач, зорієнтованих на співвітчизників та створювати підтримку

⁴⁵ Портал руського народу (2004). *Столиця нашої Родины – Москва об'єднує соотечественников*, режим доступу: <http://www.ruscimea.ru/all/stolica.php> (дата перегляду 18 травня 2016).

⁴⁶ Рекомендации парламентских слушаний на тему «защита прав соотечественников за рубежом: состояние законодательства и перспективы его совершенствования». Москва, Совет Федерации. 12 апреля 2006 (2006). В: *Поддержка соотечественников, проживающих за рубежом: проблемы, перспективы, пути совершенствования законодательного обеспечения. Сборник материалов*, М., Издание Совета Федерации, с. 75.

⁴⁷ Баранов, А. В. (2014). Русские политические движения Крыма и Севастополя: ресурсы давления, позиционирование, повестка дня активности, *Каспийский регион: политика, экономика, культура*, № 2, с. 78.

⁴⁸ Стенограмма заседания секции № 5 «Поддержка российскими регионами соотечественников за рубежом и возможности ее расширения» (2006). В: *Поддержка соотечественников, проживающих за рубежом: проблемы, перспективы, пути совершенствования законодательного обеспечения. Сборник материалов*, М., Издание Совета Федерации, с. 14.

⁴⁹ Резолюция Всемирного конгресса соотечественников (2006). В: *Поддержка соотечественников, проживающих за рубежом: проблемы, перспективы, пути совершенствования законодательного обеспечения. Сборник материалов*, М., Издание Совета Федерации, с. 45.

культурним центрам, бібліотекам, архівам, музеям, театрам, творчим колективам, які утворені організаціями співвітчизників⁵⁰. Більшість з цих рекомендацій стали основою комплексу соціокультурних механізмів інтеграції російського націоналізму до громадського та політичного просторів АРК.

Одним з показників успішності реалізації проекту підтримки співвітчизників в АРК можна вважати нагородження у 2008 р. голови Російської громади Севастополя Р. Телятникової відзнакою Міжнародної ради російських співвітчизників «Співвітчизник року» «за внесок у зміцнення суспільно-політичних позицій російських співвітчизників в Україні»⁵¹. Починаючи з 2013 р. пріоритетною групою цільової аудиторії російської програми підтримки співвітчизників стає молодь. Так, на 19 засіданні Всесвітньої координаційної ради російських співвітчизників у травні 2013 р., визначаючи перспективи даного механізму реалізації стратегії російського імперського націоналізму, О. Лобанов наголосив, що зусилля мають бути зорієнтовані на «завоювання нових умів»: «... як зробити так, щоб найбільша кількість співвітчизників могли брати участь у нашому рухові. Треба готувати зміну, дати можливість молодим співвітчизникам брати участь у різного роду заходах, керувати, показувати себе»⁵².

У рамках концепту програми підтримки співвітчизників одним з інструментів актуалізації та проросійської самоідентифікації росіян Криму, який активно підтримувався на рівні офіційних структур Російської Федерації був Фонд «Москва – Крим», який за період існування виконав близько 250 гуманітарних і благодійних програм в Криму, спрямованих «на надання допомоги нашим співвітчизникам, підтримки російськомовних ЗМІ, відновлення пам'яток історії та культури»⁵³ та заснував стипендію для студентів і аспірантів кримських вишів, які досліджували проблеми історії та культури росіян Криму. З метою об'єднання організацій російських співвітчизників Криму «для більш ефективного захисту їхніх громадянських, етносоціальних і економічних прав, сприяння зміцненню і зростанню реінтеграційних процесів між братніми народами Росії, України та інших країн СНД»⁵⁴, за ініціативи Фонду була створена Координаційна Рада російських співвітчизників Криму, очолювана директором Представництва Фонду «Москва – Крим», академіком АПН України, доктором соціологічних наук, професором П. Хрієнко, Координаційна Рада об'єднала понад 40 національних громадських організацій народів Криму, громадських і політичних діячів, представників науки і культури, ветеранів війни і праці, підприємців АРК. Фактично, програма співвітчизників була поширена серед усіх соціальних груп, що вказує на її всеосяжний характер. Послідовне та систематичне, а подекуди всеосяжне впровадження інструменту підтримки співвітчизників призвело до того, що вже у 2014 р. українські експерти констатували: «І дійсно, на рівні роботи з людьми, державна політика Росії, на відміну від української, чітко артикулює важливість спорідненості жителів півострова з росіянином», що призводить до того, що «профіль середньостатистичного жителя Криму дедалі більше резонує із профілем середньостатистичного жителя Російської Федерації»⁵⁵.

Висновки. Таким чином, сутність політичної складової стратегії діяльності російського імперського націоналізму в Криму полягала у створенні на основі російської національної меншини (за статусом) самостійного етносоціального організму з претензією на власне державно-територіальне утворення. Структурно, процес використання політичних механізмів інтеграції

⁵⁰ Рекомендации секции № 5 «Поддержка российскими регионами соотечественников за рубежом и возможности ее расширения» (2006). В: *Поддержка соотечественников, проживающих за рубежом: проблемы, перспективы, пути совершенствования законодательного обеспечения. Сборник материалов*, М., Издание Совета Федерации, с. 42–43.

⁵¹ Международный совет российских соотечественников (2008). *Почетная награда Международного совета российских соотечественников и Правительства Москвы «Соотечественник года»*, режим доступа: <http://msrs.ru/item/173-sootgodan#2008> (дата перегляду 12 лютого 2015).

⁵² Шире круг. Журнал для соотечественников и о соотечественниках (2013). *В Крыму прошло девятнадцатое заседание Всемирного координационного совета российских соотечественников*, режим доступа: <http://shirekrug.com/index.php/2013-05-08-10-01-22/item/853> (дата перегляду 12 лютого 2015).

⁵³ Российский культурный центр (2010). *Справка о работе Фонда «Москва-Крым»*, режим доступа: http://www.ruscultura.info/content/fond_moskva_krym (дата перегляду 12 лютого 2015).

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Жумаділов, А. (2014). Реінтеграція Криму: методологічні аспекти, *Національна безпека і оборона*, № 5 – 6, с. 99.

російського націоналізму в АРК може бути представлений у вигляді трьох послідовних етапів. По-перше, були визначені політичні цілі російського націоналізму в Криму, які мали імперський характер, тож передбачали окреслення ключових напрямів та системи організаційних заходів, які були зорієнтовані у політичну, економічну, етнонаціональну, соціокультурну та інформаційну сфери життєдіяльності кримського півострова. По-друге, на рівні політичних інститутів Російської Федерації була вироблена система виперджувальних ініціатив, спрямованих на ослаблення впливу інститутів політичної влади України на території автономії та сукупність тактичних прийомів, що дозволяли оперативно реагувати на фактичні (хоча і нечисленні) виклики проукраїнських ініціатив. По-третє, сформована система дієвих механізмів лобіювання, інституціональної взаємодії, форм, методів та прийомів відтворення смислів російського імперського націоналізму в АРК на рівні всіх рівнів даного соціального простору – політичному, етнонаціональному, соціокультурному та економічному.

Список джерел

1. Баранов, А. В. (2014). Русские политические движения Крыма и Севастополя: ресурсы давления, позиционирование, повестка дня активности, *Каспийский регион: политика, экономика, культура*, № 2, с. 78.
2. Верховна Рада України (1993). Постанова Президії Верховної ради України «Про заяву Президії Верховної Ради України про постанову Верховної ради Російської Федерації від 9 липня 1993 року «Про статус міста Севастополя» від 10 липня 1993 року № 3375-ХІІ, режим доступу: rada.gov.ua/laws/show/3375-12?test=XX7MfyrCSgkyeyGIZiYcZUaEH14Y2s80msh8Ie6 (дата перегляду 11 червня 2015).
3. Верховный Совет РСФСР (1990). Выписка из стенограммы заседания 2-й сессии Верховного Совета РСФСР, 42 совместного заседания Совета Республики и Совета Национальностей 22 ноября 1990. В: *Россия, Крым и город русской славы Севастополь. Документы и материалы 1783 – 1996* (1996), М, с. 89–90.
4. Верховный Совет РСФСР (1992). О продолжении работы по изучению правовой обоснованности решений Президиума ВС СССР от 19 февраля 1954 г. и ВС СССР от 26 апреля 1954 г. о выведении Крымской области из состава РСФСР». Постановление ВС РФ от 06.02.1992 N 2292-1, режим доступу: <http://ipravo.info/russia2/law85/636.htm> (дата перегляду 15 червня 2016)
5. Верховный Совет РСФСР (1993). Постановлении Верховного Совета Российской Федерации «О статусе города Севастополя» от 9 июля 1993 года № 5359-1, режим доступу: <http://russia.bestpravo.ru> (дата перегляду 22 квітня 2015).
6. Габриелян, О. А. (2004). О феноменологии Русского Мира. В: *Сборник материалов научно-практической конференции «Крым в контексте русского Мира: язык и культура», посвященной 205-й годовщине со дня рождения А. С. Пушкина*, Симферополь, Таврия, 2004, сс. 5–30.
7. Государственная Дума Российской Федерации (1994). Здание Государственной Думы. Большой зал. 27 мая 1994 года. 10 часов. Председательствует Председатель Государственной Думы И. П. Рыбкин, режим доступу: <http://www.cir.ru/docs/duma/302/300267?QueryID=5851635&HighlightQuery=5851635> (дата перегляду 15 червня 2016)
8. Государственная Дума Российской Федерации (1995). Здание Государственной Думы. Большой зал. 22 марта 1995 года, режим доступу: <http://www.cir.ru/docs/duma/302/317061?QueryID=5851645&HighlightQuery=5851645> (дата перегляду 15 червня 2016)
9. Жумаділов, А. (2014). Реінтеграція Криму: методологічні аспекти, *Національна безпека і оборона*, № 5 – 6, сс. 97–99.
10. Иванов, А. (2012). Русский национализм: идеология и политическое воплощение, *Честь и верность*, № 2, режим доступу: <http://rus-orden.com/Media.aspx> (дата перегляду 15 березня 2016).
11. Кабінет Міністрів України (1999). Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської Федерації про заснування та умови діяльності інформаційно-культурних центрів. Угоду ратифіковано Законом № 583-XIV від 08.04.99, режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_090 (дата перегляду 13 березня 2016).
12. Левада-Центр. Аналитический Центр Юрия Левады (2014), *10 лет спустя*, режим доступу: <http://www.levada.ru/2014/03/17/10-let-spustya/> (дата перегляду 18 березня 2015).

13. Левада-Центр. Аналитический Центр Юрия Левады (2014), *Ментальна яма*, режим доступу: <http://www.levada.ru/2014/06/04/mentalnaya-yama/> (дата перегляду 4 травня 2015).
14. Левада-Центр. Аналитический Центр Юрия Левады (2014), *О любви к Крыму*, режим доступу: <http://www.levada.ru/2014/03/18/o-lyubvi-k-krymu/> (дата перегляду 14 березня 2015).
15. Левада-Центр. Аналитический Центр Юрия Левады (2014), *Ситуация в Украине: оценки, ожидания, перспективы. Пресс-выпуск Левада-Центра*, режим доступу: <http://www.levada.ru/2014/05/30/situatsiya-v-ukraine-otsenki-ozhidaniya-perspektivy/> (дата перегляду 4 травня 2015).
16. Лужков, Ю. (2005) Россия. Украина. НАТО. Крым, режим доступу: <http://www.izvestia.ru/comment/article3114624/index.html> (дата перегляду 4 червня 2016).
17. Международный совет российских соотечественников (2003). *О нас. Международный совет российских соотечественников (МСРС) – единственное всемирное объединение организаций российских соотечественников, включающее в свои ряды 137 организаций из 52 стран мира*, режим доступу: <http://jm15.nebor1.2ac3d.spectrum.myjino.ru/about-us> (дата перегляду 13 березня 2016).
18. Международный совет российских соотечественников (2008). *Почетная награда Международного совета российских соотечественников и Правительства Москвы «Соотечественник года»*, режим доступу: <http://msrs.ru/item/173-sootgodas#2008> (дата перегляду 12 лютого 2015).
19. Остров (2008), *Автономия Крыма. Вопрос открыт?*, режим доступу: <http://www.ostro.org/general/politics/articles/54531/> (дата перегляду 12 травня 2016).
20. Паин Э. А. (2003). Между империей и нацией. Модернистский проект и его традиционалистская альтернатива в национальной политике России, М., Фонд «Либеральная миссия».
21. Паин, Э. А. (2015). Имперский национализм (возникновение, эволюция и политические перспективы в России), *Общественные науки и современность*, № 2, сс. 54–71.
22. Портал русского народа (2004). *Столица нашей Родины – Москва объединяет соотечественников*, режим доступу: <http://www.ruscrimea.ru/all/stolica.php> (дата перегляду 18 травня 2016).
23. Портал русского народа Крыма (2004), *Депутат Государственной Думы Российской Федерации Константин Затюлин посетил Русскую общину Крыма*, режим доступу: <http://www.ruscrimea.ru/rok/zatulin.php> (дата перегляду 4 червня 2016).
24. Портал русского народа Крыма (2004), *Поздравительное письмо Русской общины Крыма в связи с 15-летием Либерально-демократической партии России [13.12.04]*, режим доступу: <http://www.ruscrimea.ru/rok/ldpr.php> (дата перегляду 4 червня 2016).
25. Портал русского народа (2004). *Столица нашей Родины – Москва объединяет соотечественников*, режим доступу: <http://www.ruscrimea.ru/all/stolica.php> (дата перегляду 18 травня 2016).
26. Портал русского народа Крыма (2008), *Состоялась встреча Владимира Жириновского с руководителями русской общины Крыма, Крымской республиканской организации партии «Русский блок»*, режим доступу: <http://www.ruscrimea.ru/?id=archive/old> (дата перегляду 16 червня 2016).
27. Резолюция Всемирного конгресса соотечественников (2006). В: *Поддержка соотечественников, проживающих за рубежом: проблемы, перспективы, пути совершенствования законодательного обеспечения. Сборник материалов*, М., Издание Совета Федерации, сс. 45–46.
28. Рекомендации парламентских слушаний на тему «защита прав соотечественников за рубежом: состояние законодательства и перспективы его совершенствования». Москва, Совет Федерации. 12 апреля 2006 (2006). В: *Поддержка соотечественников, проживающих за рубежом: проблемы, перспективы, пути совершенствования законодательного обеспечения. Сборник материалов*, М., Издание Совета Федерации, сс. 74–76.
29. Рекомендации секции № 5 «Поддержка российскими регионами соотечественников за рубежом и возможности ее расширения» (2006). В: *Поддержка соотечественников, проживающих за рубежом: проблемы, перспективы, пути совершенствования законодательного обеспечения. Сборник материалов*, М., Издание Совета Федерации, с. 41–43.
30. Российская Федерация (1993). Письмо Постоянного представителя Российской Федерации при Организации Объединенных наций на имя Председателя Совета Безопасности ООН

постоянного представителя Российской Федерации при ООН В. Воронцова [19 июля 1993 р.], режим доступа: www.un.org/russian/document/scaction/1993/ (дата перегляду 22 квітня 2015).

31. Российский культурный центр (2010). *Справка о работе Фонда «Москва-Крым»*, режим доступа: http://www.ruscultura.info/content/fond_moskva_krym (дата перегляду 12 лютого 2015).

32. Россоотрудничество (2014). *Закрывается представительство Россоотрудничества в Крыму*, режим доступа: <http://prev.rs.gov.ru/press/news/2257> (дата перегляду 13 березня 2016).

33. Руба, В. (1993). Росіянам в Україні живеться непогано, але ..., *Вісті з України*, № 2, 7–13 січня, с. 2.

34. Седов Л. А., (2002) *Общественные настроения в марте 2002 года*, режим доступа: <http://www.levada.ru/2002/04/10/obshhestvennye-nastroeniya-v-marte-2002-goda/> (дата перегляду 3 березня 2015).

35. Стенограмма заседания секции № 5 «Поддержка российскими регионами соотечественников за рубежом и возможности ее расширения» (2006). В: *Поддержка соотечественников, проживающих за рубежом: проблемы, перспективы, пути совершенствования законодательного обеспечения. Сборник материалов*, М., Издание Совета Федерации, с. 5–41.

36. Украина (1993). Письмо Постоянного представителя Украины при Организации Объединенных Наций на имя Председателя Совета Безопасности ООН. Письмо Министра иностранных дел Украины на имя Председателя Совета Безопасности [14 июля 1993 года], режим доступа: www.un.org/russian/document/scaction/1993/ (дата перегляду 11 червня 2015).

37. Украина (1993). Письмо Постоянного представителя Украины при Организации Объединенных Наций на имя Председателя Совета Безопасности ООН. Текст Заявления Президента Украины Л. Кравчука [13 июля 1993 года], режим доступа: www.un.org/russian/document/scaction/1993/ (дата перегляду 11 червня 2015).

38. Україна. Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою (1990), *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, № 49, ст. 637.

39. Филатов, А. С. (2004). Российский социокультурный фактор на Украине и в Крыму. В: *Сборник материалов научно-практической конференции «Крым в контексте русского Мира: язык и культура»*, посвященной 205-й годовщине со дня рождения А. С. Пушкина, Симферополь, Таврия, 2004, с. 31–53.

40. Хроника (1992), *Независимая газета*, 22 мая, с. 1–2.

41. Хроника (1992), *Независимая газета*, 26 мая, с. 1–2.

42. Цеков, С. (2009). Крымский сепаратизм – реакция на политику украинской власти [10 августа 2009], режим доступа: <http://www.ruscimea.ru/news.php?point=524> (дата перегляду 16 червня 2016).

43. Шире круг. Журнал для соотечественников и о соотечественниках (2013). *В Крыму прошло девятнадцатое заседание Всемирного координационного совета российских соотечественников*, режим доступа: <http://shirekrug.com/index.php/2013-05-08-10-01-22/item/853> (дата перегляду 12 лютого 2015).

44. Blakkisrud, Y. (ed.) (2016) *The New Russian Nationalism: Imperialism, Ethnicity, Authoritarianism, 2000– 2015*, Edinburgh, Edinburgh University Press.

45. de Figueiredo, J. M. (2009). *Integrated Political Strategy, Strategic Management*, vol. 26.

46. Kuzio, T. (2007). *Russia – Crimea – Ukraine: Triangle of conflict*, Stuttgart, Ibidem-Verlag.

47. Slchanyk, R. (1992) *Ukrainian-Russian Confrontation over the Crimea, RFE/RL Research Report*, 21 February, p. 27.

References

1. Baranov, A. V. (2014). *Russkie politicheskie dvizhenija Kryma i Sevastopolja: resursy davlenija, pozicionirovanie, povestka dnja aktivnosti, Kaspijskij region: politika, jekonomika, kul'tura*, № 2, s. 78.

2. Blakkisrud, Y. (ed.) (2016) *The New Russian Nationalism: Imperialism, Ethnicity, Authoritarianism, 2000– 2015*, Edinburgh, Edinburgh University Press.

3. Cekov, S. (2009). *Krymskij separatizm – reakcija na politiku ukrainskoj vlasti* [10 avgusta 2009], rezhim dostupu: <http://www.ruscimea.ru/news.php?point=524> (data peregljadu 16 chervnja 2016).

4. de Figueiredo, J. M. (2009). Integrated Political Strategy, *Strategic Management*, vol. 26.
5. Filatov, A. S. (2004). Rossijskij sociokul'turnyj faktor na Ukraine i v Krymu. V: *Sbornik materialov nauchno-prakticheskoy konferencii «Krym v kontekste russkogo Mira: jazyk i kul'tura», posvjashhennoj 205-j godovshhine so dnja rozhdenija A. S. Pushkina*, Simferopol', Tavrija, 2004, s. 31–53.
6. Gabrieljan, O. A. (2004). O fenomenologii Russkogo Mira. V: *Sbornik materialov nauchno-prakticheskoy konferencii «Krym v kontekste russkogo Mira: jazyk i kul'tura», posvjashhennoj 205-j godovshhine so dnja rozhdenija A. S. Pushkina*, Simferopol', Tavrija, 2004, ss. 5–30.
7. Gosudarstvennaja Duma Rossijskoj Federacii (1994). Zdanie Gosudarstvennoj Dumy. Bol'shoj zal. 27 maja 1994 goda. 10 chasov. Predsedatel'stvet Predsedatel' Gosudarstvennoj Dumy I. P. Rybkin, rezhim dostupu: <http://www.cir.ru/docs/duma/302/300267?QueryID=5851635&HighlightQuery=5851635> (data peregljadu 15 chervnja 2016)
8. Gosudarstvennaja Duma Rossijskoj Federacii (1995). Zdanie Gosudarstvennoj Dumy. Bol'shoj zal. 22 marta 1995 goda, rezhim dostupu: <http://www.cir.ru/docs/duma/302/317061?QueryID=5851645&HighlightQuery=5851645> (data peregljadu 15 chervnja 2016)
9. Hronika (1992), *Nezavisimaja gazeta*, 22 maja, s. 1–2.
10. Hronika (1992), *Nezavisimaja gazeta*, 26 maja, s. 1–2.
11. Ivanov, A. (2012). Russkij nacionalizm: ideologija i politicheskoe voploshhenie, *Chest' i vernost'*, № 2, rezhim dostupu: <http://rus-orden.com/Media.aspx> (data peregljadu 15 bereznja 2016).
12. Kabinet Ministriv Ukrajiny (1999). Uhoda mizh Kabinetom Ministriv Ukrajiny i Uryadom Rosijs'koyi Federatsiyi pro zasnuvannya ta umovy diyal'nosti informatsiyno-kul'turnykh tsentriv. Uhodu ratyfikovano Zakonom № 583-XIV vid 08.04.99, rezhym dostupu: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_090 (data perehlyadu 13 bereznja 2016).
13. Kuzio, T. (2007). *Russia – Crimea – Ukraine: Triangle of conflict*, Stuttgart, Ibidem-Verlag.
14. Levada-Centr. Analiticheskij Centr Jurija Levady (2014), *10 let spustja*, rezhim dostupu: <http://www.levada.ru/2014/03/17/10-let-spustya/> (data peregljadu 18 bereznja 2015).
15. Levada-Centr. Analiticheskij Centr Jurija Levady (2014), *Mental'na jama*, rezhim dostupu: <http://www.levada.ru/2014/06/04/mentalnaya-yama/> (data peregljadu 4 travnja 2015).
16. Levada-Centr. Analiticheskij Centr Jurija Levady (2014), *O ljubvi k Krymu*, rezhim dostupu: <http://www.levada.ru/2014/03/18/o-lyubvi-k-krymu/> (data peregljadu 14 bereznja 2015).
17. Levada-Centr. Analiticheskij Centr Jurija Levady (2014), *Situacija v Ukraine: ocenki, ozhidaniya, perspektivy. Press-vypusk Levada-Centra*, rezhim dostupu: <http://www.levada.ru/2014/05/30/situatsiya-v-ukraine-otsenki-ozhidaniya-perspektivy/> (data peregljadu 4 travnja 2015).
18. Luzhkov, Ju. (2005) *Rossija. Ukraina. NATO. Krym*, rezhim dostupu: <http://www.izvestia.ru/comment/article3114624/index.html> (data peregljadu 4 chervnja 2016).
19. Mezhdunarodnyj sovet rossijskih sootechestvennikov (2003). *O nas. Mezhdunarodnyj sovet rossijskih sootechestvennikov (MSRS) – edinstvennoe vseмирное ob#edinenie organizacij rossijskih sootechestvennikov, vkljuchajushhee v svoi rjady 137 organizacij iz 52 stran mira*, rezhim dostupu: <http://jm15.nebor1.2ac3d.spectrum.myjino.ru/about-us> (data peregljadu 13 bereznja 2016).
20. Mezhdunarodnyj sovet rossijskih sootechestvennikov (2008). *Pochetnaja nagrada Mezhdunarodnogo soveta rossijskih sootechestvennikov i Pravitel'stva Moskvy «Sootechestvennik goda»*, rezhim dostupu: <http://msrs.ru/item/173-sootgoda#2008> (data peregljadu 12 ljutogo 2015).
21. Ostrov (2008), *Avtonomija Kryma. Vopros otkryt?*, rezhim dostupu: <http://www.ostro.org/general/politics/articles/54531/> (data peregljadu 12 travnja 2016).
22. Pain Je. A. (2003). Mezhdunarodnyj imperiej i naciej. Modernistskij proekt i ego tradicionalistskaja al'ternativa v nacional'noj politike Rossii, M., Fond «Liberal'naja missija».
23. Pain, Je. A. (2015). Imperskij nacionalizm (vozniknovenie, jevoljucija i politicheskie perspektivy v Rossii), *Obshhestvennye nauki i sovremennost'*, № 2, ss. 54–71.
24. Portal ruskogo naroda (2004). *Stolica nashej Rodiny – Moskva obedinjaet sootechestvennikov*, rezhim dostupu: <http://www.ruscrimea.ru/all/stolica.php> (data peregljadu 18 travnja 2016).
25. Portal ruskogo naroda Kryma (2004), *Deputat Gosudarstvennoj Dumy Rossijskoj Federacii Konstantin Zatulin posetil Russkuju obshhinu Kryma*, rezhim dostupu: <http://www.ruscrimea.ru/rok/zatulin.php> (data peregljadu 4 chervnja 2016).

26. Portal ruskogo naroda Kryma (2004), *Pozdravitel'noe pis'mo Russkoj obshhiny Kryma v svjazi s 15-letiem Liberal'no-demokraticeskoy partii Rossii [13.12.04]*, rezhim dostupu: <http://www.ruscime.ru/rok/ldpr.php> (data peregljadu 4 chervnja 2016).

27. Portal russkogo naroda (2004). *Stolica nashej Rodiny – Moskva ob#edinjaet sootchestvennikov*, rezhim dostupu: <http://www.ruscime.ru/all/stolica.php> (data peregljadu 18 travnja 2016).

28. Portal russkogo naroda Kryma (2008), *Sostojalas' vstrecha Vladimira Zhirinovskogo s rukovoditeljami russkoj obshhiny Kryma, Krymskoj respublikanskoj organizacii partii «Russkij blok»*, rezhim dostupu: <http://www.ruscime.ru/?id=archive/old> (data peregljadu 16 chervnja 2016).

29. Rekomendacii parlamentskih slushanij na temu «zashhita prav sootchestvennikov za rubezhom: sostojanie zakonodatel'stva i perspektivy ego sovershenstvovaniya». Moskva, Sovet Federacii. 12 aprelja 2006 (2006). V: *Podderzhka sootchestvennikov, prozhivajushhij za rubezhom: problemy, perspektivy, puti sovershenstvovaniya zakonodatel'nogo obespechenija. Sbornik materialov*, M., Izdanie Soveta Federacii, ss. 74–76.

30. Rekomendacii sekcii № 5 «Podderzhka rossijskimi regionami sootchestvennikov za rubezhom i vozmozhnosti ee rasshirenija» (2006). V: *Podderzhka sootchestvennikov, prozhivajushhij za rubezhom: problemy, perspektivy, puti sovershenstvovaniya zakonodatel'nogo obespechenija. Sbornik materialov*, M., Izdanie Soveta Federacii, s. 41–43.

31. Rezoljucija Vsemirnogo kongressa sootchestvennikov (2006). V: *Podderzhka sootchestvennikov, prozhivajushhij za rubezhom: problemy, perspektivy, puti sovershenstvovaniya zakonodatel'nogo obespechenija. Sbornik materialov*, M., Izdanie Soveta Federacii, ss. 45–46.

32. Rossijskaja Federacija (1993). Pis'mo Postojannogo predstavitelja Rossijskoj Federacii pri Organizacii Ob#edinennyh nacij na imja Predsedatelja Soseta Bezopasnosti OON postojannogo predstavitelja Rossijskoj Federacii pri OON V. Voroncova [19 ijulja 1993 r.], rezhim dostupu: www.un.org/russian/document/scaction/1993/ (data peregljadu 22 kvitnja 2015).

33. Rossijskij kul'turnyj centr (2010). *Spravka o rabote Fonda «Moskva-Krym»*, rezhim dostupu: http://www.ruscultura.info/content/fond_moskva_krym (data peregljadu 12 ljutogo 2015).

34. Rossotrudnichestvo (2014). *Zakryvaetsja predstavitel'stvo Rossotrudnichestva v Krymu*, rezhim dostupu: <http://prev.rs.gov.ru/press/news/2257> (data peregljadu 13 bereznja 2016).

35. Ruba, V. (1993). Rosijanam v Ukraïni zhivet'sja nepogano, ale ..., *Visti z Ukraïni*, № 2, 7–13 sichnja, s. 2.

36. Sedov L. A., (2002) Obshhestvennye nastroeniya v marte 2002 goda, rezhim dostupu: <http://www.levada.ru/2002/04/10/obshhestvennye-nastroeniya-v-marte-2002-goda/> (data peregljadu 3 bereznja 2015).

37. Shire krug. Zhurnal dlja sootchestvennikov i o sootchestvennikah (2013). *V Krymu proshlo devjatnadcatoe zasedanie Vsemirnogo koordinacionnogo soveta rossijskih sootchestvennikov*, rezhim dostupu: <http://shirekrug.com/index.php/2013-05-08-10-01-22/item/853> (data peregljadu 12 ljutogo 2015).

38. Sichanyk, R. (1992) Ukrainian-Russian Confrontation over the Crimea, *RFE/RL Reaserch Report*, 21 February, p. 27.

39. Stenogramma zasedaniya sekcii № 5 «Podderzhka rossijskimi regionami sootchestvennikov za rubezhom i vozmozhnosti ee rasshirenija» (2006). V: *Podderzhka sootchestvennikov, prozhivajushhij za rubezhom: problemy, perspektivy, puti sovershenstvovaniya zakonodatel'nogo obespechenija. Sbornik materialov*, M., Izdanie Soveta Federacii, s. 5–41.

40. Ukraina (1993). Pis'mo Postojannogo predstavitelja Ukrainy pri Organizacii Ob#edinennyh Nacij na imja Predsedatelja Soveta Bezopasnosti OON. Pis'mo Ministra inostrannyh del Ukrainy na imja Predsedatelja Soveta Bezopasnosti [14 ijulja 1993 goda], rezhim dostupu: www.un.org/russian/document/scaction/1993/ (data peregljadu 11 chervnja 2015).

41. Ukraina (1993). Pis'mo Postojannogo predstavitelja Ukrainy pri Organizacii Ob#edinennyh Nacij na imja Predsedatelja Soveta Bezopasnosti OON. Tekst Zajavlenija Prezidenta Ukrainy L. Kravchuka [13 ijulja 1993 goda], rezhim dostupu: www.un.org/russian/document/scaction/1993/ (data peregljadu 11 chervnja 2015).

42. Ukrayina. Dohovir mizh Ukrayins'koyu Radyans'koyu Sotsialistychnoyu Respublikoyu i Rosijs'koyu Radyans'koyu Federatyvnoyu Sotsialistychnoyu Respublikoyu (1990), *Vidomosti Verkhovnoy Rady (VVR)*, № 49, st. 637.

43. Verhovnyj Sovet RSFRS (1990). Vypiska iz stenogrammy zasedanija 2-j sessii Verhovnogo Soveta RSFRS, 42 sovместnogo zasedanija Soveta Respubliki i Soveta Nacional'nostej 22 nojabrja 1990. V: *Rossija, Krym i gorod russkoj slavy Sevastopol'. Dokumenty i materialy 1783 – 1996* (1996), M, s. 89–90.

44. Verhovnyj Sovet RSFRS (1992). O prodolzhenii raboty po izucheniju pravovoj obosnovannosti reshenij Prezidiuma VS SSSR ot 19 fevralja 1954 g. i VS SSSR ot 26 aprelja 1954 g. o vyvedenii Krymskoj oblasti iz sostava RSFRS». Postanovlenie VS RF ot 06.02.1992 N 2292-1, rezhim dostupu: <http://ipravo.info/russia2/law85/636.htm> (data peregljadu 15 chervnja 2016)

45. Verhovnyj Sovet RSFRS (1993). Postanovlenii Verhovnogo Soveta Rossijskoj Federacii «O statuse goroda Sevastopolja» ot 9 ijulja 1993 goda № 5359-1, rezhim dostupu: <http://russia.bestpravo.ru> (data peregljadu 22 kvitnja 2015).

46. Verkhovna Rada Ukrayiny (1993). Postanova Prezydiyi Verkhovnoyi rady Ukrayiny «Pro zayavu Prezydiyi Verkhovnoyi Rady Ukrayiny pro postanovu Verkhovnoyi rady Rosijs'koyi Federatsiyi vid 9 lypnya 1993 roku «Pro status mista Sevastopolya» vid 10 lypnya 1993 roku № 3375-KhII, rezhym dostupu: rada.gov.ua/laws/show/3375-12?test=XX7MfyrCSgkyeyGIZiYcZUaEHI4Y2s80msh8Ie6 (data perehlyadu 11 chervnya 2015).

47. Zhumadilov, A. (2014). Reintehratsiya Krymu: metodolohichni aspekty, *Natsional'na bezpeka i obornona*, № 5 – 6, ss. 97–99.